

УДК 811.161.2

Т. Семашко, канд. філол. наук, докторант
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЛІНГВІСТИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЬЯТЬ "СТЕРЕОТИП" І "ПРОТОТИП"

У розвідці автор на основі виділення релевантних ознак стереотипу і прототипу аргументує розмежування означених феноменів як когнітивних структур близьких за своєю природою, але не тотожних явищ.

Ключові слова: когнітивна структура, категоризація, стереотип, прототип.

Як відомо, людина сприймає та осмислює реальну дійсність через певні когнітивні механізми свідомості, результатом синтезу яких є глобальне цілісне уявлення людини про світ, сукупність її знань та поглядів. Зорієнтування сучасної лінгвістики на врахуванні визначальної ролі людського фактора в усіх галузях людської діяльності, зокрема, її інтерпретація навколишнього світу, привела до вкорінення в науці про мову когнітивного підходу з операціями на науки, предметом вивчення яких є людська свідомість. Саме тому лінгвісти говорять про організацію людського мислення, ментальні одиниці і процеси, психічні уявлення, які реалізуються через когнітивні структури: від конкретно-чуттєвого образу, картини, схеми, поняття, уявлення до концепту, сценарію, фрейму, гештальту, прототипу, стереотипу та ін., що відомі як складові мовно-концептуальної картини світу, кваліфіковані залежно від ступеня абстрагування когнітивних процесів.

Науковці, що працюють у рідчизні сучасної когнітивної парадигми (Ю. Апресян, Н. Арутюнова, Е. Бенвеніст, М. Болдирев, А. Вежбицька, І. Голубовська, О. Залевська, Т. Кацберт, О. Кубрякова, В. Маслова, Н. Парасін, О. Селіванова, Н. Слухай, О. Снитко, Ю. Степанов, І. Штерн, Г. Шухард, А. Юнацька та багато ін.), намагаються виявити глибинний зв'язок когнітивних структур людської свідомості з мовними формами, простежити "модус" відбиття характеру сприйняття та пізнання світу в глибинних ментальних утвореннях, які належать до сфери позасвідомого, що продукує інше прочитання мови, культури та місця в ній людини.

Серед когнітивних структур наша увага спроєктована на стереотипи і прототипи як результати певного осмислення світу, що є відображенням процесів концептуалізації й категоризації в мові. Власне звернення до пропонованої теми умотивоване необхідністю розмежування означених структур людських знань про світ і осягнення себе в цьому світі, що і виформовує **мету** розвідки.

Когнітивна семантика, яка продукує нове осмислення природи мовної та концептуальної картин світу шляхом вивчення когнітивних структур, зокрема стереотипів і прототипів, передбачає переосмислення понять "категорія" та "категоризація".

У найзагальнішому сенсі категоризація – це процес систематизації засвоєних знань, основний засіб надати сприйнятому світові упорядкованого характеру, систематизувати якимось те, що спостерігається, і побачити в ньому подібність одних явищ на протипагу відмінності інших. Щоразу сприймаючи порцію нової інформації про світ, людина намагається розмістити її в мозку шляхом віднесення до тієї чи іншої категорії.

Підсумувавши аналіз сучасних концепцій лінгвістичної категоризації (серед найбільш результативних: теорія концептуальної метафори Дж. Лакоффа, теорія "когнітивної граматики" Р. Лангакера, когнітивна теорія Т. ван Дейка, теорія "втєленого значення" М. Джонсона, граMATика конструкцій Ч. Філлмора, теорія семантичних примітивів А. Вежбицької, прототипний метод, заґрунтований у поєднанні антропологічного і психологічного підходів та ін.), зауважимо: прототип і стереотип тісно

пов'язані з категоризацією – найважливішим способом упорядкування інформації, що надходить до людини.

Пізнання різних процесів, явищ, груп суспільства, індивідів насамперед здійснюється за допомогою процесів категоризації об'єктів, які, як на нашу думку, є життєво необхідними у зв'язку зі складністю світу й обмеженістю індивідуального життєвого досвіду. Як слушно зауважив американський учений Дж. Лакофф, людство без спроможності до категоризації не змогло б функціонувати взагалі – ні в матеріальному світі, ні в соціальному та інтелектуальному житті. Вивчення процесів категоризації надзвичайно важливе для розуміння того, як ми мислимо і як ми діємо, і, відповідно, без цього неможливе усвідомлення того, що робить нас людьми. Дослідник далі наголошує, що категоризація світу є найважливішою функцією людської свідомості, оскільки "немає нічого більш базового для нашого сприйняття, діяльності, мовлення. Щоразу, коли ми розглядаємо щось як клас речей, ... ми здійснюємо категоризацію. Змінюючи уявлення про суть категорій і явище категоризації, ми змінюємо уявлення про світ" [5, с. 20-24].

Сприймаючи інформацію, людина аналізує її за допомогою категорій, які існують у її свідомості. Відповідно, з одного боку, категоризація виступає як певний тип пізнання, а з іншого – здійснюється вербально за допомогою мовних засобів. Такі явища, як когнітивна прототипізація та стереотипізація лінгвістичних категорій, дають змогу розглядати лінгвістичну категоризацію як ефективний інструмент моделювання лінгвальних і нелінгвальних знань.

Здатність класифікувати явища, розподіляти їх за різними класами, розрядами й категоріями свідчить про те, що людина, сприймаючи світ, судить про ідентичність одних об'єктів щодо інших, про їхню подібність або, навпаки, відмінність; процес категоризації спрямований таким чином на об'єднання схожих або тотожних одиниць у крупніші розряди – "категорії аналогічних об'єктів або подій" [1, с. 23].

Категоризація значною мірою спирається на досвід людини, а не здійснюється за встановленими теоретичними правилами. Таким чином, процес категоризації як пізнавальний процес є не просто членуванням світу на категорії та співвіднесення з ними певних об'єктів та явищ, це також спеціальне виокремлення базового рівня як психологічно найзначимішого, оскільки переважна частина нашого знання локалізується саме на цьому рівні, ідеологічно детермінованому поведінкою людини, її активною участю в житті соціальних груп чи суспільства загалом.

У створюваних категоріях соціальної реальності спрощується, схематизується, структурується, що дає змогу людям усвідомлювати світ у зручний для їх мозку спосіб. Як слушно зауважує Н. Парасін, основою творення категорій у нашій свідомості виступають два принципи: "структуризація світу" і "когнітивна економія". Перший принцип означає, що категорії створюються в людській свідомості не довільно, не на основі випадкового набору ознак. Комбінація визначальних для певної категорії властивостей має чітку структуру і є "емпіричним фактом, представленим світом, що сприймається".

Другий принцип акцентує на тому, що категорія фіксує світ, який сприймається людиною, у максимально стислій формі [7, с. 253]. У ході пізнання людей і категоризації різних явищ з опорою на означені принципи і виникають прототипи та стереотипи, що, з одного боку, є результатом пізнавальної діяльності, а з іншого – засобом пізнання та категоризації дійсності.

Зауважимо, що на сучасному етапі досліджень прототип і стереотип розмежовують формально, оскільки немає напрацювань щодо особливостей формування цих феноменів як структур знання. Виникає логічне питання: позначають ці терміни те саме, чи між ними існують відмінності, і чи не являють собою ці феномени, у такому випадку, різні види людського досвіду?

Свої роздуми вибудовуємо як незгоду з В. Красних, яка визначає стереотип як збірний образ декількох прототипів – первісних образів предмета. Стереотип фактично розуміється дослідницею як частковий, можливо, незначний випадок прояву прототипу. Мотивує свої умовиводи В. Красних з огляду на те, що "в самому терміні "стерео-тип" закладена поліфонічність предмета [3, с. 5-19]. Ми вважаємо, що теорія прототипів Е. Рош, за якої зміст більшості природних категорій визначається не їхніми головними властивостями, а тими характеристиками, які притаманні їх найбільш типовому члену, тобто є прототипними [8], дає підставу трактувати стереотип не як суму окремих компонентів, а як ментальну єдність, яку можна вибудувати за допомогою прототипів, послуговуючись дефініцією прототипу як "найтипівішого зразка", а стереотипу – як "реалізовану у прототипах репрезентацію" [6, с. 338-346].

Отже, ми акцентуємо на розмежуванні означених феноменів, аргументуючи це тим, що природа прототипу і стереотипу пов'язана з різними типами досвіду, який закладений у їх природі. В основі прототипу лежить особистий досвід взаємодії з об'єктом. Так, для більшості представників української культури прототиповим птахом є горобець. Однак, якщо людина тривалий час мешкала біля моря чи ходила в плавання, то прототиповою пташкою для такої людини, вірогідніше, буде морська птиця, зокрема, чайка. Це ні в якому разі не означає, що така людина не поділяє культурні установки, що існують у суспільстві, але кращим представником категорії вона буде вибирати такий об'єкт, з яким вона найчастіше взаємодіяла. Або інший приклад – прототип чашки. Для європейської культури вона матиме один вигляд (наприклад, керамічна емність невеликого розміру з ручкою та блюдцем); для китайської культури вона буде мати інший вигляд (не повинна мати ні ручки, ні блюдця). Отже, можемо констатувати, що для різних людей, навіть тих, які належать одній культурі, прототипова чашка буде відмінною: для одного прототиповим матеріалом для чашки буде фарфор, для іншого – скло, а ще для когось – можливо, алюміній. Окрім того, якщо європеєць тривалий час мешкав у Китаї, то і його уявлення про прототипову чашку може змінитися. І визначатися така відмінність буде, насамперед, досвідом особистих взаємодій з предметом, аніж соціальними установками. Однак зауважимо, що соціальні установки також відіграють певну роль, але їх вплив на формування прототипу буде опосередкований тим, що в межах однієї культури чи одного співтовариства форма, структура і галузь застосування матеріальних об'єктів будуть дуже схожими. Отже, прототип є результатом категоризації взаємодії індивіда з тими об'єктами навколишнього світу, з якими він стикається постійно. Прототип дозволяє індивіду легко орієнтуватися в світі, підґрунтям чого є власний досвід.

Що ж до стереотипу, то в його основі лежить колективний досвід взаємодії з об'єктом, певний "готовий

продукт", тобто набір думок, понять, установок і відносин, що існує в суспільстві. Аналізуючи стереотип, ми найперше маємо говорити про певну спільноту (соціальну, етнічну тощо). Зауважимо, що інформація, яка закладена в стереотипі, уже продумана і ціннісно зорієнтована. У цьому випадку людина отримує "стиснутий" образ, до якого входять певна кількість характеристик і установок. Більш того, людина просто фізично не може взаємодіяти з усім різноманіттям різних етнічних і соціальних груп, а тому спирається на інформацію, отриману з різних джерел: судження інших людей, книги, засоби масової інформації тощо. Не маючи змоги самостійно побачити й оцінити певне явище, індивід повністю покладається на ті джерела, які є посередником між ним і явищем, і тим самим отримує вже готовий, осмислений емоційно забарвлений образ, який, з одного боку, економить його пізнавальні зусилля, з іншого боку, дозволяє йому успішно вступати в комунікацію з іншими людьми, що поділяють цей самий стереотип. Притому зауважимо, що ми не можемо говорити про стовідсоткову приналежність прототипу і стереотипу до певного типу знань. У прототипі, безсумнівно, присутній колективний досвід, а в стереотипі – особистісний, оскільки у світі все взаємопов'язано.

Ще одна відмінна особливість стереотипу – багаторазове тиражування в мові. Стереотип не варіюється від індивіда до індивіда, а ідентичний для переважної більшості носіїв мови під час мовних (соціокультурних) взаємодій. Така подібність обумовлена тим, що людина, як правило, не має достатнього досвіду взаємодії з представниками стереотипної групи. На відміну від прототипу, стереотип не є результатом взаємодії людини з предметним світом, а являє собою уже готовий емоційно забарвлений образ групи людей, об'єднаних за певною ознакою, що набувається людиною виключно за допомогою мови. Такий досвід допомагає людині легко орієнтуватися в соціальному оточенні і завчасно повідомляє йому певну модель поведінки. У результаті індивід покладається не на власний досвід, а на досвід, вироблений в соціумі та закріплений у мові.

Маємо зазначити, що прототип, який є втіленням певних характеристик, впливає на решту членів категорії, тобто процес приналежності до категорії повністю залежить від прототипу: категоризація йде від прототипу до решти, менш типових представників категорії, які порівнюються із прототипом і на основі подібностей чи відмінностей визначається їх наближення до центру чи периферії категорії. Щодо стереотипу спостерігаємо як характеристики і факти "стискаються" до певного шаблону: категоризація йде від загального до часткового.

На відміну від прототипу, який складає підґрунтя пізнавальної та мовленнєво-розумової діяльності індивіда, будучи закладеним у його/її свідомості від народження, є не аналізованим, а просто "даним" чи "продемонстрованим" [4, с. 142], стереотип є сформованим лінгвокультурним соціумом засобом економії зусиль, результатом і способом тлумачення дійсності в рамках соціокультурно детермінованих когнітивних моделей. Відповідно, прототип претендує на об'єктивність і неупередженість та залучає переважно понятійну (фактуальну) інформацію, у той час як стереотип є, навпаки, суб'єктивно детермінованим і містить не стільки фактуальний, скільки суб'єктивно-оцінний зміст. Науковці зазначають, що певний стереотип можна вибудувати за допомогою прототипів, якщо послуговуватись дефініцією прототипу як "зразка, що оцінюється як найтипівіший", а стереотипу як "реалізовану у прототипах репрезентацію" [6, с. 341] – первісних образів предмета.

Прототип на відміну від стереотипу не містить оцінного компонента, він ані позитивний, ані негативний; його не можна розглядати з позиції істинності – хибнос-

ті, оскільки в ньому відсутній оцінний компонент. І справді, різні уявлення про протипову пташку чи чашку не призведуть до якихось ускладнень при комунікації. Водночас стереотип – готова й обов'язково емоційно забарвлена (емоційність стереотипу пов'язана з підтримкою позитивного "Я"-образу, на противагу негативному "Вони"-образу), через що значні відмінності в розумінні стереотипу можуть ускладнити комунікацію або навіть зробити її неможливою. Будь-яка спроба змінити усталений стереотип сприймається вкрай негативно. Притому стереотип може навіть не відповідати дійсності, однак продовжуватиме існувати в мові та поділятиметься більшістю носіїв цієї мови.

Прототип і стереотип соціальні й культурно обумовлені, щоправда це більше стосується стереотипу, оскільки стереотип базується на установках, думках і уявленнях, сформованих і пануючих у певному соціумі; прототип же обумовлений більш особистісно. З часом стереотип може змінюватися, до чого призводять соціальні, політичні, психологічні та інші процеси, що відбуваються в суспільстві. Стереотип може також змінюватися під впливом цілеспрямованої мовної політики, що пропагується в суспільстві і спрямована на індивіда. Прототип також може змінюватися, але за інших умов, зокрема, коли людина потрапляє в інше (чуже) середовище і взаємодіє з об'єктами, відмінними від тих, з якими у неї уже є значний досвід взаємодії.

Образна природа стереотипу вказує на те, що в основі явища стереотипізації лежить стародавній спосіб осмислення світу, коли в основу понять (конкретних або абстрактних) лягають конкретні предметні образи, що належать до навколишньої дійсності, практичної діяльності людини. Стереотип, найперше, являє собою якусь стабільну, інваріантну форму, якою оперує свідомість. Інакше кажучи, історично стереотип являє собою чуттєвий образ, який, узявши на себе знакові функції, став частиною культури. У процесі стереотипізації у свідомості індивіда, що акумулює дійсність, формується система сприйняття світу, яка складається з окремих стереотипних образів, "картинок". "Картинки" ці створюють ту основу, яку Я. Коломинський назвав "тканиною свідомості людини" [2, с. 105]. Разом із тим стереотип можна потрактувати не тільки як результат, стійку "картинку", образ, але й як стійкий принцип, модель, відповідно до якої різноманітні явища дійсності інтерпретуються людиною і зводяться до цих "картинок".

Сьогодні стає цілком зрозумілим, що прагнення осягнути зміст світу в усьому його різноманітті й визначити місце окремої та колективної особистості в ньому зумовлює осмислення нових когнітивних структур знань – прототипів і стереотипів. Як певні фрагменти концептуальної картини світу прототип і стереотип є за своєю

природою явищами достатньо близькими, однак не тотожними: вони являють собою спрощений, схематизований образ, виникають у результаті когнітивних процесів, здатні пояснити особливості буття людини в різноманітті дійсності, мають вербальну оболонку, виконують необхідну функцію категоризації людського досвіду. Однак, якщо категоризація на основі прототипу спрямована від центру категорії до периферії, і на цій основі визначається ступінь приналежності об'єкта до тієї чи іншої категорії, то стереотип "стискає" досвід взаємодії соціуму з представником певної спільноти, що відображено в мові, до стандартизованого емоційно-оцінного маркованого шаблону, і процес категоризації, таким чином, спрямований від периферії до центру.

Підсумовуючи, зазначимо, що основним критерієм розмежування стереотипу і прототипу є різні типи досвіду, що лежать в основі феноменологічних і структуральних знань. Прототип можна віднести до феноменологічного виду знань, оскільки в його основі лежить досвід, отриманий індивідом у результаті особистої взаємодії зі світом шляхом спостереження. Стереотип же належить до структурального виду знань, оскільки він базується на певних установках, що існують у мові. Більш того, належність стереотипу до структуральних знань дозволяє говорити про нього як про когнітивно-мовний феномен, оскільки він базується на досвіді, набутому посередництвом мови, у ході мовних взаємодій у соціокультурному середовищі.

Проблему природи стереотипу і прототипу детальніше буде розглянуто автором у подальших розвідках з опертям на фактичний матеріал.

Список використаних джерел

1. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н.Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. ун-та, 2000. – 123 с.
2. Коломинский Я.Л. Социальные эталоны как стабилизирующие факторы "социальной психики" / Я.Л. Коломинский // Вопросы психологии. – 1972. – № 1. – С. 99-110.
3. Красных В.В. Коды и эталоны культуры / В.В. Красных // Язык. Социальное. Коммуникация. – Вып. 19. – М., 2001. – С. 5-19.
4. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина; [под общ. ред. Е.С. Кубряковой]. – М.: Изд-во филол. факультета МГУ, 1996. – 245 с.
5. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / Пер. с англ. И.Б. Шатуновского / Дж. Лакофф. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
6. Левченко О.П. Атрибут, прототип, стереотип у фразеологічній картині світу / О.П. Левченко // Мовні і концептуальні картини світу: 3б. наук. праць. – К., 2004. – № 10. – С. 338-346.
7. Парасін Н. Д. Сенсорні прототипи в парадигмі сучасної науки / Н.Д. Парасін // Теоретична і практична філологія: 3б. наук. праць. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди", 2013. – Вип.16. – С. 250-259.
8. Rosh E. H. Natural categories / E. H. Rosh // Cognitive psychology. – 1973. – Vol. 4. – P. 328-350.

Надійшла до редколегії 24.06.14

Т. Семашко, канд. філол. наук, докторант
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ АРГУМЕНТАЦИЯ РАЗГРАНИЧЕНИЯ ПОНЯТИЙ "СТЕРЕОТИП" И "ПРОТОТИП"

В статье автор, выделяя релевантные признаки стереотипа и прототипа, аргументирует разграничения указанных феноменов как когнитивных структур близких по своей природе, но не тождественных явлений.

Ключевые слова: когнитивная структура, категоризация, стереотип, прототип.

T. Semashko, PhD, Postdoctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

LINGUISTIC ARGUMENTATION DIFFERENTIATION CONCEPTS "STEREOTYPE" AND "PROTOTYPE"

The author, highlighting the relevant characteristics of the stereotype and prototype, argues distinction these phenomena as cognitive structures similar in nature, but not identical phenomena.

Key words: cognitive structure, categorization, stereotype, prototype.